

А.Ц. Сініцький

**ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)**

Становлення та відродження етнічних угруповань здійснюється у руслі рефлексії їх історичних траєкторій, що являє собою, з одного боку, спробу відобразити у повідомленнях об'єктивну минулу дійсність, а з іншого, – є засобом людського самоусвідомлення. Тому у феномені історичного поєднано ідею об'єктивного часу і часовість суб'єктивного самоздійснення. Саме історичне об'єднує об'єктивне та суб'єктивне, сповнюючи соціальним сенсом людське буття, оскільки задає людині мету її розвитку у контексті цілісної нації. Отже, людина постає соціальною істотою саме завдяки зануренню у історичну сферу свого народу.

Тому особливої актуальності в Україні набувають історичні дослідження, які проводяться з метою поглиблення розуміння історичної свідомості українського народу. Тут великого значення набувають загальноісторичні дослідження М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Костомарова, Ю. Марахова, П. Куліша, І. Огієнка, І. Рибалко, О. Субтельного, П. Чубинського, дослідження етнонаціональних відносин (В. Антоновича, М. Аркаса, Д. Бовуа, О. Гонтара, М. Іванова, Т. Єременко, О. Войналович, Г. Стронського), праці, присвячені етносоціологічним напрямкам розвитку етносів у поліетнічних організаціях Ю. Бромля, Б. Євтуха, Я. Липинського, П. Еберхардта, праці науковців української діаспори (О. Субтельного, Д. Дорошенка, І. Лисяк-Рудницького, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблін та ін.), що створюють умови для пошуків та вивчення «білих плям» в історії українського народу та розробки нових тем¹.

Зазначені пошуки історичної правди відображають демократичні тенденції розвитку української держави, які, у свою чергу, передають боротьбу українства за свою незалежність. З викладеного вище випливає завдання нашої статті, яке полягає в аналізі процесів демократизації у становленні української національної ідеї у другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття.

Варто зазначити, що з початку ХІХ століття, за умов кризи феодално-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин, на українських землях почало поширюватися ідейне волелюбство, яке можна назвати своєрідним українським лібералізмом². Вплив ідей західноєвропейських філософських систем, які знайшли своє відображення у ліберально-просвітницьких тенденціях царювання Олександра І, сприяв відродженню національної свідомості українців.

На цьому тлі отримала розвиток українська народна традиція з її прагненням до індивідуальної свободи й рівноправності в суспільному житті країни, що зумовило певну орієнтацію історичних досліджень цього часу, де особливе місце посідає «Історія Русів», що стає одним із чинників зародження стихійного лібералізму на національному ґрунті.

Зазначимо, що вершиною демократичної думки першої половини ХІХ століття стала концепція Кирило-Мефодіївського братства, яка отримала розвиток завдяки працям та діяльності Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського, М. Гулака, О. Навроцького, П. Марковича та ін., які були добре обізнані з передовою думкою західних науковців і філософів та розуміли прагнення українського народу.

Зазначена концепція, яку виклав М. Костомаров у «Книзі буття українського народу», закликала всіх слов'ян здійснити християнський заповіт і поширити заснований на ньому суспільний лад на весь світ. З цією метою тут пропонувалося утворити суверенні демократичні республіки, об'єднані у конфедеративний союз, знищити абсолютну монархію та кріпацтво в Росії, ліквідувати станові відмінності між людьми, утвердити соціальну та правову рівність, що мало здійснюватися на території України, яка, як вважали братчики, була найбільш придатною для згуртування слов'ян навколо ідеї демократичного панслов'янського союзу. Саме в цьому вбачалася історична місія України.

Відповідно до зазначеної концепції, на теренах слов'янських народів мала утворитися федерація з демократичними інститутами на кшталт тих, які існували у Сполучених Штатах. Слід сказати, що тут поняття «федерація» трактувалось дещо інакше, ніж воно розуміло сучасними політологами, оскільки в цьому понятті братчики орієнтувалися на федеративний принцип Давньої

Русі, що виявлявся більше в рисах культурної та етнічної спорідненості, аніж політико-правової спільності³.

Як бачимо, в основу суспільно-політичної концепції Кирило-Мефодіївського братства покладено народний месіанізм і демократизм, який, на думку М. Костомарова, був найціннішим надбанням українського етносу та дав новий імпульс до формування українського ліберального світогляду, великий внесок у який зробили визначні українські науковці та політичні діячі В. Антонович, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін. В. Антонович відіграв велику роль у громаді, яка утворилася в Київському університеті. Він крізь усе своє життя проніс ідею служіння українському народові. М. Драгоманов, який посідав особливе місце у розвитку демократичної течії української політичної думки XIX століття, мав за вихідні положення своєї політичної програми ідеї конституціоналізму й політичної свободи в поєднанні зі свободою особистості й повагою людської гідності, політичну децентралізацію й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством. Це мало досягатися на шляху незалежності України, яка повинна орієнтуватися на цінності не національного, але політично-територіального федеративного устрою, з наданням національностям широкої автономії в питаннях культури. Це соціально-політичний світогляд найбільш ёмко відображений у формулі М. Драгоманова, яка стосується розв'язання національного питання: «Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці», коли всі народи, які живуть в Україні, «мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями»⁴.

Демократичні ідеї знаходяться у центрі уваги іншого великого українського прозаїка, поета і громадсько-політичного діяча Івана Франка, суспільно-політична концепція якого ґрунтувалася на принципі громадської демократії, коли майбутній суспільний устрій має «базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів»⁵, коли існуватиме безумовний пріоритет особистості над державою, «повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав»⁶. Отже, І. Франко був прихильником «національної демократії» та обстоював ідею національної самостійності України, що йшло всупереч ідеям територіального автономізму М. Драгоманова.

Початок XX ст. був одним із найбільш динамічних та гострих періодів української політичної історії, оскільки цей період у Російській імперії позначився поживленням діяльності політичних об'єднань, партій українців (УСДП, УНДП, УСП, РУП, УДП, УДРП та ін.), які у своїх програмних документах задекларували вимоги прийняття конституції, запровадження парламентаризму, громадянського самоврядування, що гарантувало демократичні права і свободи та так чи інакше вело до розгортання революційної політичної творчості мас шляхом боротьби за незалежну Українську державу.

Загалом зазначений період (зокрема, період національно-демократичної революції 1917-1920 років) супроводжувався пошуком форм і засобів кристалізації української державності, побудови громадянського суспільства. Ці процеси рясніли гострим суперництвом різних суспільно-політичних сил, які домагалися права бути речниками сподівань і прагнень народу. Істотно, що створена на чолі з М. Грушевським у березні 1917 р. Центральна Рада у процесі розбудови держави дотримувалася демократичних принципів, що були закладені у працях та поглядах М. Грушевського, який український народ вважав головним суб'єктом соціальних змін попри його (українського народу) нерозвинену соціальну структурованість і невизначеність основних класів громадянського суспільства. Тому завдання політичної організації М. Грушевський вбачав у пробудженні самоорганізаційних процесів у народі⁷ та категорично відкидав думку деяких дослідників та громадських діячів про природне «не-державництво» українського народу, наголошуючи на значному потенціалі його соціальної творчості.

У цьому відношенні велике значення має розробка М. Грушевського проблем національно-історичної ідентичності українського народу та його національної самосвідомості, що дало можливість визначити чинники їх формування, серед яких можна відзначити такі: спільний історичний шлях розвитку, етнічне походження, мова та самоусвідомлення своєї належності до певної культурно-етнічної спільноти. Зазначимо також, що головні теоретичні засади вчення М. Грушевського збігаються із сучасними розробками цих проблем, а наголос на важливості самоусвідомлення приналежності до певної спільноти засвідчує цілком демократичний підхід М. Грушевського до національного питання, який згодом втілювався в основах етнополітики української держави. Істотно, що М. Грушевський розглядав національне питання у контексті

загального демократичного процесу в Україні та послідовно обстоював політику національної злагоди та гармонії: «Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії»⁸.

Важливо, що універсали Центральної Ради, які закликали українську демократію до злагоди та порозуміння з демократією інших національностей, звернені не лише до українців, а й до усіх народів, хто жив в Україні. Саме тому Конституція Української Народної Республіки декларувала принцип «національно-персональної автономії» та гарантувала всім націям «право на впорядкування своїх культурних прав у національних межах»⁹. Отже, Центральна Рада і Українська Народна Республіка стали важливою історичною віхою демократичного поступу України, що дозволило перед усім світом заявити про українців як про політичну націю, що виявляла прагнення до суспільно-політичного самовизначення.

Фундатори Української академії наук, В. Вернадський, М. Туган-Барановський, А. Кримський, як і визначний правознавець і соціолог Б. Кістяківський, сприяли поширенню ліберальних ідей верховенства права в Україні у першій чверті ХХ століття. Поєднуючи глибокий патріотизм з широкою освіченістю. Поразка революції 1917-1920 років зумовила такий перебіг політичних подій, коли на зміну ліберальній моделі правової держави прийшли різноманітні течії націоналізму, що орієнтувалися на ідеї незалежної соборної демократичної держави, репрезентували демократичну традицію в українській політичній думці. Це стосувалося державницько-націоналістичного напрямку, політичним кредо якого були погляди М. Міхновського¹⁰.

Значним внеском у розвиток теорії демократії були ідеї визначного представника консервативно-державницького напрямку В. Липинського, котрий опрацював та поглибив теорію української трудової монархії, заснованої на засадах спадкового гетьманства і станової представницької влади. Теоретичним підґрунтям зазначеної теорії була концепція класократії, яка передбачала співпрацю аристократичних еліт різних класів¹¹, коли система правління класократичної аристократії розумілася як відкрита політична структура, що забезпечувала реальний плюралізм ідей представників різних угруповань, можливість переходу влади від однієї аристократичної групи до іншої, що передбачало поповнення владних структур за рахунок «кращих людей» від усіх суспільних класів.

При цьому В. Липинський відкидав демократію як метод організації влади, але не заперечував її як свободу, приділяючи при цьому багато уваги проблемам особистості, оскільки для В. Липинського людина поставала не тільки членом суспільства і держави, але й самостійною цінністю. Відповідно, етичні проблеми В. Липинський ставив вище за інтереси держави і нації, наголошуючи на консолідуючій ролі релігійних інститутів суспільства.

Можна сказати, що теорія В. Липинського виражає консервативні позиції правової, демократичної держави, де всі гілки влади постають незалежними та взаємнорівноваженими сутностями. Підкреслимо, що певні демократичні ідеї можна знайти у працях окремих представників соціалістичного та націонал-комуністичного напрямів (наприклад, у В. Винниченка, М. Хвильового та ін.), що виявлялися у питаннях національного самовизначення, федералізму, самоврядування, а також в романтизовано-утопічних уявленнях про гармонійний соціальний устрій прийдешніх поколінь. Діяльність представників цих напрямів зумовила зміну національної політики більшовиків, яка на короткий період уможливила процес «українізації». Як пише Я. Грицак, «за десять років «українізації» (1923-1933 роки) українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю – тобто набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 років. Вони вступали у ХХ століття як модерна нація»¹².

Наступні десятиріччя у розвитку української демократичної думки визначилися двома спрямуваннями (які у певний спосіб протистояли одне одному), перше з яких репрезентувала українська політична еміграція, а друге знайшло реалізацію за умов радянської «соціалістичної демократії». У досить розмаїтій палітрі політичних поглядів української еміграції ліберально-демократичну течію у цей період уособлював Державний центр Української Народної Республіки в екзилі на чолі з С. Петлюрою, В. Маркусем, Я. Рудницьким та ін. Цей напрямок виражав відданість парламентарно-республіканським та демократичним традиціям, які, орієнтуючись на досягнення Україною самостійної демократичної державності, боролись з тоталітарними політичними концепціями, що набули значного поширення.

У розвиток демократичної традиції значним був внесок І. Лисяка-Рудницького, який у своїх головних працях («Між історією і політикою», «Нариси з історії нової України») відстоював

самостійницьку ідею побудови незалежної Української держави, ліберальний плюралістичний характер якої мав ґрунтуватися на визнанні принципів представницького народовладдя, на гарантіях прав людини та верховенстві закону. Істотно, що головним завданням демократичних кіл еміграції стосовно радянської України І.Лисяк-Рудницький вбачав у збереженні і розбудові повноцінного українського суспільства поза межами батьківщини, заповненні прогалін у культурному процесі в УРСР, а також у тому, щоб поставали «духовним містком між Україною і навколишнім світом»¹³.

Період після Другої світової війни позначився діяльністю І. Багряного, одного з діячів національно-визвольного руху, який рішуче протидіяв намаганням окремих націоналістичних організацій монополізувати право на висловлення національної ідеї та українського патріотизму та був переконаний, що той різновид націоналізму, ідейні засади якого засновувалися на ксенофобії, догматизмі, антидемократизмі, мав увійти у минуле. Важливою була і діяльність одного з провідних діячів Центральної Ради В. Винниченка в еміграції, складна еволюція політичних поглядів якого йшла від «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла» до повної державної незалежності, що знайшло свої втілення у творі «Заповіт борцям за визволення», який був написаний у 1949 році і у якому висловлювалося певне розчарування в ідеях соціалізму, у рамках якого було створено жорстокішу систему терору і насилля. На відміну від такого суспільного устрою, як вважав В. Винниченко, слід розбудовувати так звану «колектократію» – систему всебічної гармонії всіх людей на планеті, ідеї якої співзвучні «теорії конвергенції» 50-60-х рр. XX століття, як і ідеям ноосфери¹⁴.

За роки панування радянської тоталітарної системи політична думка й політична наука в Україні не просунулися вперед порівняно з концептуальною спадщиною дореволюційної доби та еміграції. Навпаки, вони певною мірою деградували, догматизувалися, оскільки мали обґрунтовувати переваги «соціалістичної демократії», якої не існувало ні доктринально, ані реально, оскільки тут відкидався універсальний принцип політичної рівності та свободи, проголошувалася диктатура одного класу, заперечувалися принципи поділу влад, соціального й політичного плюралізму, загальногромадянського консенсусу та інші здобутки світової демократичної думки, оскільки на практиці була встановлена диктатура партійно-державної номенклатури, а тотальний контроль з боку держави унеможлиблював розвиток громадянського суспільства, демократичної політичної та правової культури.

Хрущовська «відлига» виявила нові перспективи боротьби за українську національну ідею у аспекті демократичних перетворень, коли на захист національної й людської гідності та особистої свободи виступили дисиденти з середовища «шістдесятників»¹⁵, що створили певний суспільно-політичний рух, який «можна розуміти і у вузькому, власне адекватному значенні: як рух «незгідних» і «дисидентів», але можна і в ширшому – як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки – в усіх сферах життя. У цьому ширшому сенсі «шістдесятництво» не скінчилося з придушенням дисидентства в результаті репресій 1965 і 1972 років. Воно тривало в інших формах у 70-ті - 80-ті роки»¹⁶. Дисиденти (О. Тихий і В. Романюк та ін.) звертались до зафіксованих у Конституціях СРСР та УРСР особистих і національних прав, наголошували на тому, що головним суб'єктом конституційного права є не партія або держава, а громадяни цієї держави. Правові аспекти їхніх поглядів і діяльності посилювалися після утворення Української Гельсінської групи (1976 рік), яка мала слідкувати за дотриманням у країні підписаного керівництвом Радянського Союзу в Гельсінкі Заключного документа Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975), в якому містилися зобов'язання сторін щодо недопущення порушень прав людини. Українська Гельсінська група закликала до відновлення в Україні справжнього конституціоналізму, до перетворення політичних прав і свобод із декларативних на реальні¹⁷.

Загалом суспільно-політична діяльність дисидентів, правозахисний рух, що стали вагомим складником демократичного поступу України, послужили «добрим засівом під ті важливі політичні зміни, які пережила Україна у 1985-1991 рр.»¹⁸ та зробили значний внесок у боротьбу українського народу за національне самовизначення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 248 с., Грушевський М.С. Історія України. – К., 1992. – 228 с., Грушевський М.С. Історія України. – К., 1992. – 228 с., Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – 568 с., Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – 456 с., Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – 446 с., Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – 230 с., Липинський В. Листи до братів-хліборобів (про ідею й організацію українського монархізму). Писані 1919-1926 рр. – Відень, 1926. – 490 с., Лисяк-Рудницький І.

Серія: ІСТОРІЯ

.....
Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – 456 с., Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – 606 с.; 2. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К., 2002. – 684 с.; 3. Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. 324 с.; 4. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – С. 469; 5. Франко І. Програма галицьких соціалістів // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1985. – С. 452; 6. Франко І. Що таке поступ // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1985. – С. 340; 7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 9; 8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 103; 9. Конституція Української Народної Республіки // Республіканець. – 1992. – № 3. – С. 90; 10. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 60-66; 11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (про ідею й організацію українського монархізму). Писані 1919-1926 рр. – Відень, 1926. – 490 с.; 12. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Шевченко, Якимович. – Львів, 1990. – С. 175; 13. Крушинський В.Ю., Левенець Г.А. Історія України. Події. Факти. Дати. – К., 1993. – С. 90; 14. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 234 с.; 15. Курносів Ю. Боротьба за ґратами (соціальне обличчя та форми змагань українських в'язнів сумління у 1960-х - 80-х роках) // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. / Доповіді і повідомлення. Історія, ч. II. – Львів, 1994. – С. 138-142; 16. Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього // Сучасність. – 2001. – С. 80; 17. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К., 2002. – С. 108-120; 18. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996. – 297 с.